

CURIOSITAS ALTISSIMA

IOANA COSTA*

Cantemir, history, experiments, bibliography, Oriental studies.

Premise

Euterpe, cartea a doua a „Istoriilor” lui Herodot, trasează portretul unui rege emblematic pentru concretizarea curiozității intelectuale: Psammetihos. Domnise vreme cincizeci și patru de ani asupra Egiptului, între 664 și 610 î.H., iar referirile lui Herodot la el nu se rezumă la datele istorice din capitolele 151-157. Chiar de la începutul cărții dedicate Egiptului, personajul apare ca un savant care face experimente și cercetări. Doar două exemple: măsoară empiric adâncimea, prezumat infinită, a izvoarelor Nilului, dând poruncă să se împletească o funie cât mai lungă, de multe mii de coți, care totuși nu atinge fundul izvoarelor (cap. 27). Mai elaborat și de durată este experimentul prin care Psammetihos vrea să demonstreze cine au fost primii oameni (cap. 2): se îngrijește ca doi copii, luați la întâmplare, să fie crescuți într-o izolare cvasi-totală, hrăniți doar cu lapte de capră, vizitați de un păstor care nu avea voie să scoată nicio vorbă în prezența lor, pentru a-i lăsa pe ei să rostească singuri primele cuvinte – după doi ani, au cerut insistent *bekós*, iar termenul a generat alte cercetări, până ce cărturarii au identificat cuvântul frigian pentru „pâine”; Psammetihos s-a lăsat convins în felul acesta că frigenii sunt mai vechi pe lume decât egiptenii, fiind chiar primii oameni.

Historia Othmanica: Annotationes

Aplecarea către investigații savante ilustrată anecdotic de personajul lui Herodot are cu totul alte jaloane la Dimitrie Cantemir, proporțional cu dimensiunile erudiției ce îi sunt proprii. Sămânța curiozității este însă aceeași. Din ea cresc texte în care decelăm în grade diferite neliniștea intelectuală a cărturarului. Dincolo de perspectiva generală a interpretării lucrărilor scrise de Cantemir în limba latină ca răspunsuri la nevoia de a ști a cititorilor de pretutindeni, evaluată implicit ca o oglindire a propriei sale curiozități, există indicii ale etapelor pe care le-a parcurs, cum ar fi relativ numeroasele spații lăsate în texte pentru a fi completate ulterior cu date, mai cu seamă ani (*e.g.*, în capitolul al IV-lea din prima parte a lucrării *Descriptio Moldaviae*: „în anul <...>, sub <...>, tiranul turcilor [...] Rămășițele lui făcătoare de minuni [...] în anul <...> [...]”). Într-o abordare mai puțin generală, putem vedea a doua jumătate a lucrării *Incrementa atque decrementa Aulæ Othmanicae*, și anume *Annotationes*, ca o concretizare amplă a acestui balans între apetitul cititorului și al său propriu. Cantemir recurge frecvent la mărturia explicită a experienței personale, de pildă într-un excurs la *Inc.* c. I, cap. VII, par. 11, p. ms. 56, provocat de o precizare geografică (în *Ann.* c. I, cap. VII(1), p. ms. 54): *binis diebus Constantinopoli abesset*, fiind vorba fie despre târgul *Epibatai*, fie despre *Sylebria (sic)*; această din urmă localizare deschide, prin menționarea unor ruine existente acolo, amintirea statuii găsite de Cantemir: *In hisce ruinis, sub maximo lapidum acervo invenimus sculptam in lapide porphyrio quadrato cubiti mensura effigiem mulieris*. Monumentul îl păstra în palatul său din suburbiile cetății Constantinopolis, la Bosfor (*servabamus illud monumentum in palatio nostro, in suburbiis Constantinopoleos ad Bosphorum amoenissimo loco aedificato*), pe care și-l amintește cu nostalgie, știind că a ajuns, după plecarea lui (*post discessum nostrum*) în stăpânirea fiicei Sultanului Ahmed. Într-un mod

---

* Universitatea din București, Departamentul de Filologie Clasică. e-mail: ioana.m.costa@gmail.com

Articolul are la bază cercetarea din cadrul proiectului HerCoRe (Hermeneutic and Computer based Analysis of Reliability, Consistency and Vagueness in Historical Texts), finanțat de VolkswagenStiftung, în cadrul parteneriatului dintre Universitatea din Hamburg și Universitatea din București.

mai puțin explicit, contactul direct al lui Cantemir cu realitățile lumii pe care o descrie se dezvăluie și în povestea ceștii de *caffè* oferite de monahii turci (*Ann.* I, cap. IV(p), p. ms. 26) probabil tot parte a amintirilor autorului. Practicând umilința și sărăcia, dervișii, maeștri la cântatul din fluietul făcut din trestie indiană („numită *nei*, ceea ce înseamnă κάλαμος, cel mai dulce dintre toate instrumentele muzicale”), ospețesc pe oricine ajunge în hanurile lor cu o ceașcă de *caffè* (*illico potum „Caffe” porrigunt*), îi șterg de colb încălțările și îi urează la plecare *Optime per Deum!*

Observațiile lexicologice și lingvistice din aceeași amplă secțiune de *Annotationes* pot fi interpretate ca mărturii indirecte ale experienței personale a lui Cantemir, fiind urmarea contactului intelectual cu mediul căruia îi dedică monografia. Așa, de pildă, incertitudinea privitoare la Principele Isfîndiarbeg (*Ann.* c. I, cap. VI, 49(i), notă la *Inc.* c. I, cap. VI, par. 16, p. ms. 46) se naște din absența, în limbile turcă, persană ori arabă, a unei perechi de consoane la inițiala cuvântului: *nunquam enim illi populi duas consonantes in initio vocis componere solent, nisi in illis vocabulis, quae ex alienis linguis sunt mutuati, ut Istambol, „Constantinopolis”, isfinach, „spinacea” etc.* Numele ținutului Hamida, discutat în *Ann.* c. I, cap. IV, 30(y), aduce în discuție obiceiul turcilor de a denumi posesiunile după posesor, ca în *Las vilaieti*, după numele principelui Serviei, Las – Lazăr, nu Vladislav, cum credea Meninskii (*pace Meninskii*, adaugă Cantemir). Toponimele apar frecvent în adnotările care corectează ori explicitează alte surse: numele Istanbulului (*Ann.* c. I, cap. V, 37(m): *Istambol videtur corruptum esse vel ex ipso urbis Constantinopoleos nomine, vel e vulgari phrasi εις την πόλιν*). Adnotarea care spune povestea Dumbrăvii Roșii, cu ostatecii poloni înjugați la plug (*Ann.* c. I, cap. V(b): *quae et nunc ideo Polonis Bucowina incolis autem Dumbrava Roszie, „Querceta Rubra”, eo quod Polonico sanguine fuerint plantata et irrigata dicuntur*) este o mărturie a etapelor stratificate de lucru pentru că ea conține o deschidere înspre „Descrierea Moldovei”, unde intenționa să vorbească mai pe larg despre acest subiect (*quae uberius explicabimus, si Deus otium concesserit, in Libro de Moldavia veteri et nova*).

Cantemir își privește cu severitate calitatea de martor direct, iar de aici, într-o evoluție naturală, decurge abordarea constant critică a surselor de care se folosește, *vide* finalul „Prefetei” la *Incrementa atque decrementa*: „avem de gând să înfățișăm și să îndreptăm cele spuse sau scrise anapoda de îndestui istorici, altminteri de mare autoritate”. Emblematic pentru relația autorului cu destinatarul operei sale este faptul că evaluarea finală rămâne în seama cititorului; încrederea este argumentată prin definirea ca lector experimentat, înzestrat cu puterea de a discerne el însuși: este un διακριτικώτατος, epitet elocvent, superlativ al unui termen grecesc perceptibil el însuși ca denumind o calitate deținută în formă maximală (διακριτικός, derivat al verbului διακρίνω, care desemnează primar separarea, inclusiv la nivel ideatic, și, de aici, distingerea părților componente, examinarea).

Descriptio Moldaviae

Experimentele personale menționate de Cantemir sunt expresia pură a curiozității intelectuale a principelui. *Descriptio Moldaviae* conține destule asemenea episoade, în toate cele trei secțiuni („Geografia”, „Politica”, „Biserica și scriitura”). Pe lângă formulările impersonale care trimit doar în subtext la implicarea principelui (*e.g.*, „Nu au putut fi găsite temeliile niciunei case, nici ale vreunui alt monument, de pe urma cărora să se afirme ceva sigur despre întemeietorii ei”, din partea I, cap. IV), câteva exemple explicite dezvăluie deopotrivă existența și frecvența experimentelor.

În secțiunea „Geografia”, cap. al III-lea, afirmă despre râul Prut că are „apa cea mai ușoară și mai sănătoasă din toate cele pe care le cunoaștem”. Afirmarea este documentată, pentru că pare să fi avut el însuși niște îndoieli, văzând-o turbure de pe urma nisipului pe care îl duce cu sine. Experimentul pe care l-a făcut este simplu și grăitor: punând apă luată din Prut într-un vas de sticlă, observă că „nisipul se coboară la fund și lasă în urmă o apă cu totul limpede”. Precizează că a făcut experimentul pe când se afla în Moldova și înregistrează rezultatul: „o măsură de o sută de drahme era mai ușoară cu treizeci de drahme decât aceeași cantitate de apă luată din alte râuri.” Pasajul poate fi pus în paralel cu experimentul făcut de Cantemir asupra apei sfințite a musulmanilor, la care face referire în *Historia Othmanica*, precum și în *Curanus*; *e.g.*, p. ms. 36, cap. 2, *De pseudo-propheta Muhammed* (traducerea pasajului ne aparține): obținând, „prin mijlocirea unor prieteni”, o sticlă cu această apă sacră în care era înmuiat periodic, ritualic, veșmânt-relicvă, a păstrat-o vreme de un an de zile. A observat formarea unui sediment de culoare verzuie, „așa cum are în mod curent și apa obișnuită”, care se depunea la fundul sticlei, lăsând restul apei

curat și fără impurități (cu gust și culoare neschimbate) vreme de un an. Explicațiile sunt duse mai departe: recipientul este închis cu clei și pecetluit cu ceară roșie, ca cea pentru scrisori; peste ceară, ei „acoperă și buza sticlei cu o coajă, numită „sachtian”, și o leagă strâns peste gât, iar apoi o sigilează la capăt cu un fir rezistent.” Efectul este unul previzibil: „aerul, care este cauza dintâi a oricărei stricăciuni, de vreme ce este [...] împiedicat să mai pătrundă, nu poate provoca nicio mișcare din afară sau stricăciune, adică nu are loc nicio descompunere sau apariție a unei noi forme sau vreo transformare într-altceva.” Acest fenomen de sedimentare este, după cum precizează Cantemir, natural și poate fi constatat oricând, cu orice apă. Odată cu deschiderea recipientului, aerul pătrunde și, după șase zile, apa se tulbură, căpătând un miros rău (*sextum post diem, totam aquam turbulentam fieri et per continuam sediminis permutationem, conspurcari, et consequenter et foetorem concipere vidimus*).

În capitolul al IV-lea, vorbind despre ruinele cetății Giergina, aduce în sprijinul vechimii ei niște monede din vremea lui Traian descoperite acolo, precum și o inscripție, al cărei text este citat integral: IMP. CAESARI DIV. FILIO /NERVAE TRAIANO /AVGVSTO GERM. /DACICO PONT. MAX. /FEL. B. DICT. XVI./IMP. VI. CONS.VII. /P. P. CALPVRNIO PVBLIO /MARCO C. AVRELIO RVFO.

Capitolul următor (al V-lea) conține o descriere minuțioasă a unui monument montan pe care, explicit, îl cunoștea direct. Tabloul pe care îl conturează, dincolo de detaliile evident literare (din vârful monumentului/stâncii, „în forma unui turn”, curge un mic râu „cu o apă foarte limpede”, „aruncându-se peste stânci cu mare vuiet”), conține precizări care conduc spre concluzia că e „ greu de judecat dacă în monumentul acesta natura și-a arătat fanteziile sau mâna dibace a unui meșteșugar a alcătuit-o așa”; pasajul este încununată de o observație ce iese din nivelul geografic/arhitectonic, pentru a accede la nivelul cultural/magic: „Este de crezut că ea fusese folosită în cultul idolilor păgâni, ai cărui slujitori obișnuiau să împlinescă – ori cu ajutorul firii, ori prin meșteșugurile magiei – ceva cu care să poată stârni mirarea și să pună în sufletul mulțimii credule credința în divinitate.”

Secțiunea „Politica” include o exemplificare a statutului vechilor familii moldave, și anume un document de familie, un „înscris” dat de Ștefan cel Mare lui Theodor Cantemir, pe care îl citează *in extenso* (în cap. al XIII-lea), cu menționarea meritelor acestui strămoș și a felului în care a fost răsplătit de voievod cu „trei sate în Ogorul Falczii și toate pădurile, câmpurile, râurile și iazurile ce țin de ele” și cu rangurile de „Mai-marele întregului codru («pădure») și Mare căpitan al călăreților Kiegieczului”, adăugând o precizare utilă: „care, pe vremea aceea, numărau, după mărturiile istoricilor, opt mii”.

Ceva mai departe (cap. al XVI-lea), Cantemir, vorbind despre locuitorii Moldovei, include mai multe observații născute din experiența sa directă, de pildă despre *cingari*. Aceștia, spune el, se găsesc în toată provincia, pentru că „aproape că nu este niciun baron care să nu aibă sub stăpânirea sa mai multe familii de *cingari*”. În legătură cu locul lor de origine și cu epoca în care au ajuns acolo, recunoaște că nu are date certe, în condițiile în care „nu știu nici ei înșiși, nici *Analele* noastre nu amintesc”. Limba lor este relativ unitară și cuprinde în vocabular elemente grecești și persane. Ocupațiile lor țin aproape în exclusivitate de meșteșugul fierului și aurului. „Fierea le este aceeași cu a celor din alte ținuturi, aceleași deprinderi, trăsătura cea mai de seamă și deosebirea proprie fiind furtul și lenea.” În egală măsură, Cantemir formulează considerente legate de moldoveni: „au din naștere trufia sau lenea de a socoti că orice soi de negustorie este nedemn, în afară de vânzarea roadelor lor, pe care le primesc de pe proprietățile lor.” De aici, observațiile trec la un nivel superior, al evaluărilor în care se detectează umbra unei dureri etnice ce îi era cunoscută îndeaproape: „aceasta socotesc că este pricina cea mai însemnată pentru care rar se găsește în Moldavia un cetățean bogat și patria noastră, cu toate că trimite la străini cu mult mai multe decât primește de la ei, totuși suferă fără încetare de lipsă de bani.” Contrabalansează sărăcia țăranilor moldoveni cu norocul de a locui ținuturi fertile: ei ar fi „de-a binelea cei mai nenorociți coloni din toți câți sunt pe lume, dacă belșugul pământului și al recoltelor nu i-ar scoate, cumva fără voia lor, din sărăcie”; „sunt foarte leneși și nu rabdă deloc truda, ară prea puțin, seamănă prea puțin, dar culeg mult. Nu se îngrijesc să posede ce ar putea dobândi cu muncile lor, ci se mulțumesc să așeze în hambare atâta cât le ajunge ca să se hrănească pe durata unui an sau, cum obișnuiesc să spună, până la «pâinea cea nouă».” Se mulțumesc cu puțin, rămânând la limita subzistenței („dacă țăranul are o vacă sau două, crede că este îndeajuns de înstărit ca să-și poată hrăni copiii”). În capitolul următor (al XVII-lea), vorbește cu obiectivitate (și cu o abia disimulată tristețe) despre obiceiurile neamului său, recunoscând că greu le-ar putea găsi „ceva vrednic de laudă [...] în afară de credința ortodoxă și de ospetie.” Balansul între defecte și calități este formulat memorabil: „Toate defectele care le sunt familiare celorlalți muritori îi țin în chingi pe moldavi, chiar dacă nu întotdeauna în exces, sigur totuși nelipsindu-le: dimpotrivă, calitățile le sunt rare și, cum le lipsesc buna învățătură și deprinderea virtuților, cu greu vei găsi pe cineva care să strălucească prin virtuți, dacă nu îi va fi fost de ajutor bunăvoința aparte a firii.” Exemplificările vin, iarăși, străveziu, dintr-o experiență personală

de durată: „Obrăznicia și trufia le sunt mamă și soră. Dacă un moldav are în stăpânire un cal de soi bun și arme alese, va socoti că nimeni nu îi este mai presus: nu se va da îndărăt să se înfrunte și cu Dumnezeu, dacă acolo îl poartă întâmplarea.” Vorbele prevalează asupra faptelor, dar această aplecare are și latura pozitivă a conflictelor care rareori degenerază în înfruntări fizice, cu băte sau arme. Seninătatea și superficialitatea cu care primesc totul le este deopotrivă calitate și defect: „inima nu le este prea departe de gură, dar, după cum lesne uită dușmăniile, tot așa nici amintirea prieteniei nu ține la ei mult.” Relația lor cu scrierile pare să fie în mod aparte o preocupare a lui Cantemir, potențată de statutul său de cărturar: „nu doar că nu sunt iubitori de scrieri, dar chiar aproape toți le urăsc. [...] Ei socotesc că cei învățați nu pot să nu fie smintiți, așa încât, dacă vor fi vrut să-i laude cuiva învățătura, spun că «s-a prostit de prea multă știință».” Un proverb des repetat de moldoveni i se pare emblematic: „Grija scrierilor este treaba preoților, mireanului însă îi este de ajuns să știe să citească și să scrie, să se priceapă să-și scrie numele și să poată însemna în catastif un bou alb, unul negru, un cornut, cai, oi, vite, stupi și dacă mai sunt și altele de felul acesta; celelalte toate sunt de prisos.”

În capitolele al XVIII-lea și al XIX-lea, dedicate logodnei și nunții și, respectiv, înmormântării, amintirile personale ale principelui au un loc aparte. *E.g.*, preotul le dă mirilor „să guste, de trei ori, pâine înmuiată în miere, ca semn de iubire și veșnică însoțire, dar, cum este o ceremonie veselă, ca să le stârneasă celor de față râsul, mai înainte de a-i lăsa să ia cu dinții o îmbucătură, îi păcălește de trei ori, când deschid gurile.” În legătură cu înmormântările, aduce precizări care fac distincția între obiceiurile diferite ale țăranilor și nobililor: „Când moare un țăran, fiii săi se cuvine să meargă, vreme de șase luni, chiar și în miezul iernii, cu capul gol și să-și lase plete și barbă și nu li se îngăduie, chiar dacă au de făcut un drum lung, să-și pună vreo acoperitoare pe cap. La fel obișnuiau cândva să facă, vreme de patruzeci de zile, și cei de neam; acum însă au părăsit aceste superstiții, mulțumindu-se să poarte veșminte cernite și să-și lase plete.” Relevante i se par obiceiurile țăranilor, ca unele ce ar putea trezi un mai mare interes cititorului nefamiliarizat cu această parte de lume (și, poate, ca unele pe care el însuși le descoperise printr-o căutare ce-l scotea din mediul rangului său); de pildă: „Sora de țăran, când îi moare fratele, obișnuiește să-și taie din plete o șuviță, să o prindă de crucea care este înfiptă pe mormânt și să aibă grijă ca, vreme de un an, să nu cadă de acolo ori să fie luată: dacă se va fi întâmplat, ea prinde acolo o nouă șuviță din plete.” Aduce și exemplificări din folclorul funerar: „Pretutindeni, toți, aproape în fiecare zi de sâmbătă, vreme de un an întreg, se adună la mormânt și îi plâng pe morții lor.” Bocitoarele, tocmita anume, „rostesc mai multe cântece de jale, în care înfățișează nefericirea și șubrezenia vieții omenești, după cum se vede din aceste mici versuri [...]: *A lumii kynt cu zele cumplita viacza, /Cum se rupe szi se taie, ka kum ar fi o atza.* Inserarea în textul lucrării a versurilor moldovenești este urmată de echivalarea lor în limba latină: „Asta înseamnă: «Cânt, cu jale, viața nefericită a acestei lumi, cum se rupe și se taie, de parcă ar fi un fir de ață»” (*Huius mundi, cum maerore, canto pessimam vitam, quomodo rumpitur et abscinditur, uti filum.*)

În secțiunea dedicată bisericii și scriiturii, Cantemir face observații de ansamblu: „Astăzi, întregul neam se mărturisește creștin și parte a Bisericii Răsăritene. În privința niciunui capitol al credinței nu nutrește păreri străine de ea, nu lasă deoparte nimic din cele pe care ea i le-a poruncit, nu face nimic ce ea a interzis.” Erezia nu s-a arătat niciodată în țara aceasta, iar explicația sugerată vine cumva în continuarea observațiilor anterioare privitoare la relația moldovenilor cu învățăturile: „poate pentru că neamul acesta nu a voit niciodată să primească teologia scolastică și meșteșugurile sofistice ale dialecticilor și a crezut că simplitatea evangheliei și învățătura Sfinților Părinți, chiar fără vreo școală, este de ajuns pentru mântuirea sufletului.” Detalii ce țin de rit sunt enumerate cu scurte comentarii: „Simbolul credinței îl rostesc la slujbă simplu, după cum a fost rânduit de Părinții Sinodului de la Nicea, și resping adăugirea papistașă «și de la Fiul». Mărturisesc cele șapte Sfinte Taine; celebrează liturghia după regula Sfinților Părinți Basilius cel Mare și Iohannes Chrysostomul. La ea se folosesc de pâine dospită și se cuminecă în amândouă felurile. Cinstesc sfintele chipuri nu sculptate, ci pictate. [...] Primesc Sfânta Scriptură după traducerea celor Șaptezeci de tâlmaci și o citesc în biserică: resping *Vulgata* și celelalte traduceri. [...] În afara zilelor de marți și vineri, postesc de patru ori pe an, în răstimpuri rânduite: iar în Postul Mare și în primele zile din august, închinat Fericitei Fecioare Maria, se abțin și de la pește.”

În aceeași secțiune a „Descrierii”, Cantemir vorbește despre limba moldovenilor (cap. IV) și despre scriere (cap. V), inserând mereu precizări provenite din experiența personală: „femeile moldave au o pronunție diferită de bărbați. Căci schimbă silabele *bi* și *vi* în *gi*, ca în «bine», *bene*, «gine»; «vie», *vinea*, «gie»; *pi* în *ki*, «pizma», *invidia*, «kizma». *M* de la început în sunetul *ng*, greu de pronunțat de alții, ca în «mie», *mihî*, «ngie» etc. Cine se va fi obișnuit odată, chiar dintre bărbați, cu acea pronunție, cu greu mai poate scăpa de ea, ba chiar deloc, și se trădează mereu singur, cu gura sa, ca șoarecele, că a zăbovit prea mult la sânul mamei; de aceea asemenea oameni sunt numiți în mulțime, cu dispreț, «ficzori de baba», *filii*

vetulae, «fiii bătrânei».” Seria observațiilor punctuale privitoare la litere se încheie cu o mărturie personală: „părintele nostru, Constantin Cantemir, l-a chemat în Moldavia pe preainvățatul ieromonah Ieremia Cacavela Cretanul și i-a încredințat grijii și învățaturii lui pe fiii săi și ai altor baroni; din vremea aceea, mai mulți dintre moldavi au început să-și dea silința cu scrierile grecești, itale și latine.”

De muro Caucaseo, Collectanea Orientalia

Cu adevărat rod al investigațiilor personale este în întregime lucrarea *De muro Caucaseo*, ajunsă la noi prin intermedierea lui T. S. Bayer, care primise de la Antioh Cantemir însemnările (nefinalizate) ale părintelui lui; referiri la aceste investigații se găsesc abundent și în *Collectanea Orientalia*. Pe la începutul lucrării *De muro Caucaseo* (par. 2), Bayer explicitează nașterea lucrării în forma pe care i-a dat-o el însuși (traducerea pasajelor care urmează ne aparține): „Am primit hărțile în care descrieseră așezarea zidului de la principele Antioh Cantemir, emul al virtuților tatălui și luându-i ca model aplecarea către studiu: niște frânturi de comentarii, în care notase foarte puține, în treacăt, din memorie, datorate aceluiași principe, chiar dacă rămâneam lipsiți de cea mai mare parte din ele – la care Demetriu urma să mediteze, scoțându-și-le din memorie, dacă nu l-ar fi sleit de puteri, neînchipuit de mult, diabetul (pentru că îl copleșise în expediția din Derbent).” Bayer se plasează pe sine în descendența pioasă, onestă, a cercetărilor principelui: „Mi se părea așadar că se cuvenea să îmi dau silința pentru a desfășura din vechime ceea ce urma să se constituie într-un monument comemorativ foarte strălucit, datorită erudiției preainvățatului principe și a însemnatei lumini a spiritului, ca să împlinesc cumva cu strădania mea dorința aceluia” (*ibidem*).

Textul glisează implicit de la relatarea din punctul de vedere al lui Bayer spre utilizarea extinsă a însemnărilor lui Dimitrie Cantemir. Partea introductivă reprezintă fundamentarea demersului lui Cantemir, în contextul expediției lui Petru cel Mare în ținuturile Derbentului: „în parte a cercetat singur, în parte a căutat prin oameni credincioși și vrednici dacă i se arăta din acea expediție ceva demn de admirat, din care să dobândească cinstirea învățaturii, apropierea de arte, un rod în spațiul public și privat și glorie în toate.” (par. 1). Privind zidul puternic și întins, care sugera o istorie mirabilă, Cantemir „s-a adresat împăratului și i-a arătat că dorește ca, pornind într-o călătorie în jurul zidului, să cerceteze monumentul atât de nobil al neamului ce fusese autorul înfăptuirilor” (*ibidem*). Răspunsul lui Petru cel Mare este înregistrat concis: „Primind laude de la împărat și vreo douăzeci de pedestrași, merge pe unde poate în lungul zidului, descrie traseul, îmbinările, meterezele și vecinătățile zidului, măsoară drumul.” (par. 2). Investigațiile sunt descrise cu precizie de Bayer, care îi elogiază erudiția: „Se întoarce Cantemir către seară, nevătămat dintr-o atât de mare primejdie, și redactează în comentarii ce aflase. Față de celelalte virtuți, măreția sufletului era atât de mare la principe și era deprinsă cu viața și cu primejdiile și manifesta asemenea înclinații de necrezut către învățătură și erudiție, încât nu ai putea regăsi ceva asemenea la vreun altul, chiar dacă ai cerceta amintirile vremurilor mai vechi ori mai de soi în istoriile acestor neamuri” (*ibidem*). Aprecierile se extind deopotrivă la celelalte lucrări ale principelui: „dau mărturie pentru acest elogiu comentariile pe care le-a dus la capăt, atât pentru istoriile turcilor și moldavilor, cât și pentru Dacia veche, și altele, mai multe, pe care le-a lăsat” (*ibidem*).

Principele a măsurat (cap. 3) lungimea zidului, „pe care l-a parcurs”, și a schițat o hartă a împrejurimilor („așezarea munților învecinați și a văilor dintre ei și ocolurile și fundăturile drumurilor”) – totul, în condițiile agitate ale raidurilor, ajungând să deseneze harta doar seara, odată ajuns în tabără. Bayer presupune, cu bun temei, că autorul avea de gând să revină asupra lor: „Poate se află între ele chiar unele pe care avea de gând să le traseze din nou cu mare precizie: sunt unele care ne lasă nelămuriți” (*ibidem*). Cu onestitate, păstrează însemnările și schițele așa cum au rămas de la principe, pentru a nu le altera după propriile sale opinii, cu atât mai mult cu cât nu are posibilitatea unei investigații pe teren: „am preferat să înfățișăm public harta cum am primit-o, iar nu să o schimbăm cumva, în nume propriu, după o bănuială” (*ibidem*). Menționează pasajele rămase misterioase pornind chiar de la asumarea explicită de către autor a unei atitudini de tip *non possum*: „Demetriu nu a putut citi inscripția gravată pe piatra de mari dimensiuni, pentru că el însuși nu cunoștea literele cufice și nici nu era vreunul care să i le explice” (*ibidem*). Pe de altă parte, Bayer inserează explicații personale ale metodei adoptate de Cantemir: „Se pare că i-a măsurat cu cvadrantul înălțimea [*id est*, a muntelui Scadagy], cercetându-l de la o distanță de optsprezece stadii” (cap. 5). Le adaugă informații obținute prin intermediere: „după cum am aflat de la principele Constantin, fiul lui Demetriu, care a străbătut zidul împreună cu tatăl său [...]. Constantin își amintește că a văzut o singură așezare [...]” (*ibidem*). La acestea se adaugă pasaje care pot fi interpretate ca aparținându-i lui Bayer, dar

care se datorează, mai plauzibil, lui Cantemir însuși: „Am socotit că nu se cuvine să las deoparte, aici, ce am aflat de la tălmaciul principelui georgian, care a trăit o vreme în această cetate” (*ibidem*). Tot din textul însuși al lui Cantemir provin probabil referiri critice la bibliografia folosită, evaluată critic și cu încadrarea într-o descendență posibilă (fie chiar și alternativă) a surselor, e.g.: „În hărțile deliliane [*id est*, ale lui Nicolas Desliens], sunt indicate vestigiile zidului la Pontul Euxin, sub 44 grade latitudine și 58.5 grade longitudine [...]” (cap. 6).

Investigațiile sunt urmărite pas cu pas: „Plecând de la cetate, Demetriu a cercetat zidul pe o întindere de șapte stadii ruthene, după cum dă mărturie el însuși. Căci se vedește din hartă că au fost cercetați de el 3285 de stânjeni, care fac șase stadii și mai rămân două sute optzeci și cinci de stânjeni. Iar cât străbate cu atenție lanțurile muntoase înalte, drumul pietros și trecătorile și văile, în vreme ce măsoară zidul și se odihnește la amiază, mergând și întorcându-se, s-a scurs ziua.” (cap. 4). Observația autoptică este completată de presupuneri rezonabile: „Demetriu adaugă totuși în schițe că de bună seamă zidul se întinde spre izvoarele râului Ihran, în hotarele Georgiei, pe patru sute cincizeci de stadii” (*ibidem*).

Sunt numeroase pasaje în care Bayer trimite explicit la cercetarea pe teren făcută de Cantemir, fie în varianta unor observații personale, e.g. „râul la care de bună seamă descoperise Cantemir că zidul se îndrepta către răsărit” (cap. 7), fie a preluării textului lui Cantemir scris la persoana întâi, e.g. „acesta [*id est*, zidul] este cel pe care l-am găsit zăcând încă în ruină” (cap. 11) sau, în varianta verificării la fața locului a surselor bibliografice: „Haideți, așadar, să cercetăm zidul împreună cu Alsalemus. Un munte se afla alături de o vale cu lățimea de o sută cincizeci de coți savadici sau eracensi. Aici era o poartă de fier, înaltă de cincizeci de coți, întărită cu doi stâlpi: fiecare dintre ei era lat de 25 de coți și ieșea în afara porții, cu o grosime de zece coți. Întreaga poartă era construită din bare de fier îmbrăcate în aramă. Deasupra acoperișului se înălța o altă construcție” etc. (cap. 16-17), sau „Amintirea aceluia fapt s-a păstrat, dar dusă de ambiția neamurilor în altă parte. Căci mugalensii susțin cu tărie că Alexandru a făcut și a întemeiat cetăți în ținutul pe care îl stăpânesc ei” (cap. 32).

Secțiunea dedicată cetății Derbent („Chestiuni remarcabile în privința cetății”, *Notanda circa urbem*) în *Collectanea Orientalia* reia (cu detalii suplimentare) însemnări din *De muro Caucaseo*. Menționăm aici doar câteva trimiteri explicite la observații autoptice: „Pentru că cetatea se temea din această pricină [...], răzvrătirile i-au silit să îndepărteze de cetate nisipul, cu mare trudă, lucru pe care l-am văzut eu însumi” (cap. 3); „Cum însă erau literele numite „kiofi”, nici eu nu le-am putut citi, nici nu am găsit între oamenii locului unii care să le poată citi” (cap. 5); „Între al 14-lea și al 15-lea turn, se văd clar în zid două reprezentări de animale, în formă hieroglifică, dar abia gravate, rudimentar; după cum presupuneam, acele pietre erau din ruinele vechi, inserate în construcția mai nouă. Erau reprezentări care priveau înspre apus” etc. (cap. 6, observația nr. 4); „Între al patrulea și al cincilea turn de la poarta Kyrclar spre mare, pe o piatră se vede o reprezentare de acest fel, dar veche și abia vizibilă” (*ibidem*, observația nr. 7); „În mica porțiță subterană pe care locuitorii o numesc „babul Kyiamer”, adică „Poarta judecății de pe urmă” [...], se arată cu adevărat niște hieroglife gravate, care fuseseră împrumutate în vremurile vechi de greci de la egipteni, după cum se vede pe multe obeliscuri și coloane de la Roma, Constantinopolis și alte locuri.” (*ibidem*, observația nr. 9); „pe ea se văd, în două șiruri, litere mari, ca cele grecești, lungi cam de o palmă. Iar pentru că fragmentul era așezat invers, literele mergeau din partea de jos spre cea de sus, așa” (*ibidem*, observația nr. 10); „o inscripție de necitit sub ele” (*ibidem*, observația nr. 14); „Deasupra acestor reprezentări, în trei șiruri de pietre, se citeau clar aceste litere care, după cum se pare, sunt grecești” (*ibidem*, observația nr. 15); „se văd trei semne hieroglifice pe o singură piatră, pe peretele care privește spre apus” (*ibidem*, observația nr. 16)

Se adaugă la aceste observații personale desenele realizate de principe și inscripțiile pe care le-a copiat (30 la număr), care completează multe dintre observațiile menționate mai înainte.

În partea finală a acestui capitol din *Collectanea Orientalia* (*Notanda circa urbem*) Cantemir înserează o relatare extinsă pusă sub semnul unei experiențe personale repetate: „Obișnuiam să vizitez aceste temelii vizibile ale cetății antice, în locul numit de locuitori Bitly Baluk. [...] se vedeau deopotrivă temeliiile unui al doilea turn rotund, de unde presupun că acolo va fi fost o fortăreață sau o poartă [...]. Pe vârful lor, de la poalele muntelui mai înalt până la mare, se vedeau temelii deopotrivă cu cele de aici, în linie dreaptă. Presupun că aceasta a fost cetatea oguzilor [...]. Pe lângă târgul Tarku se arătau și temeliiile unei a doua cetăți, întinzându-se de la poalele munților până la mare. [...] Se vedeau litere arabice, dar cu neputință de citit, în afară de ce se citea pe o piatră, din partea dreaptă a porții, la al doilea șir de pietre. [...] la amândouă, în mijloc, se văd înscrise numele lui Dumnezeu, Muhammed și Ali, în partea de sus; au trei raze, iar arama este aurită. [...] O formă triunghiulară de argint, cu o sferă aurită, pe marginile căreia se văd înscrise niște rugăciuni din «Coran», iar în mijlocul ei, pe o parte, un leu, cu inscripție, pe a cărui spinare e

prinsă o semilună albă cu raze, iar în jurul leului se află numele lui Dumnezeu, Muhammed și Ali; iar pe cealaltă parte, la mijloc, se vede o sabie dublă. [...] Un trident alb cu prăjina de fier, în mijlocul căruia este un leu cu luna între dinți; sunt însemnate numele lui Dumnezeu, Machumed și Ali [...]

„Descrierea templului lui Muhammed din Derbent” (*Descriptio templi Muhammedi in Derbend*), capitol distinct din *Collectanea*, conține în egală măsură numeroase observații personale, e.g. „Iar varul într-atât se contopise cu pietrele, încât uneltele de fier de-abia dacă le puteau despărți și parcă se transformase cu totul în piatră. Pantele erau abrupte pretutindeni, accidentate și chiar și acum cu totul inaccesibile, pentru că – fiind parcă roase și distruse de ploaie și de vremea îndelungată – turmele păgânilor, cum coborâseră mereu, împrejur, la locul unde se întâlneau apele, făcuseră cărări împrejur: altminteri, părea că din vechime fusese inaccesibil”. Dominantă este în acest capitol inserarea scrupuloasă a măsurătorilor, rezultat implicit al contactului direct (e.g. „În șase locuri se arăta structura zidului. [...] lățimea temeliei, 4 stânjeni. Lungimea zidului exterior, care cuprindea poalele muntelui, era de aproximativ 400 de stânjeni. Iar a cetățuiei, de aproximativ 25” etc.).

Finalul textului cantemirian *De muro Caucaseo* este în sine o afirmare a unui decupaj subiectiv: „Ce s-a întâmplat mai apoi, mai cu seamă sub Iustinian Rhinotmetus, le las departe, cu gândul la concizie. Aceasta este măsura pe care am pus-o strădaniei noastre” (*Hunc enim industriae nostrae modum statuimus*) (cap. 39).

Toate lucrările scrise de el în limba latină se adresează unui public nefamiliarizat cu realitățile respective, fie că este vorba despre lumea othmană, cea orientală sau de ținuturile din care se trăgea el însuși. Regăsim constant în ele indicii ale propriei sale curiozități științifice, extinse cu generozitate asupra cititorului, căruia îi împărașește (destins, adesea colocvial, fără morgă) rezultatele observațiilor și experimentelor sale și pe care îl ridică în felul acesta, făcându-și-l un egal.

Bibliografie

Cantemir, Dimitrie, 2015: *Istoria măririi și decăderii Curții othmane*, 2 volume, editarea textului latinesc și aparatul critic Octavian Gordon, Florentina Nicolae, Monica Vasileanu, traducere din limba latină Ioana Costa, cuvânt înainte Eugen Simion, studiu introductiv Ștefan Lemny, București, Academia Română-Fundația Națională pentru Știință și Artă.

Cantemir, Dimitrie, 2017: *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi; Istoria moldo-vlachică; Viața lui Constantin Cantemir; Descriere stării Moldaviei: în vechime și azi*, editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, studiu introductiv Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, București, Academia Română-Fundația Națională pentru Știință și Artă.

Curiositas altissima

The works written by Dimitrie Cantemir in Latin language are meant to respond to the curiosity the author assumes that characterizes his readers. He accomplishes his purpose in a multifarious manner, mostly by offering precise data extracted from an extensive bibliography. Nonetheless, his personal experience is frequently a valuable source. He enhances his knowledge by experiments and autoptic observations, revealing himself both as a truthful (and inspired) author and as a scholar that embraces the world with an acute sense of scientific curiosity.